

ГОНЧАРЕНКО О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права
(Київський національний торговельно-
економічний університет)

УДК 346.1

ПИТАННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА САМОРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті визначено саморегулювання господарської діяльності як одну із форм реалізації принципу верховенства права. Зроблено висновок, що саморегулювання виступає проявом справедливості (відбувається врахування та збалансування інтересів, урегулювання спорів між конкретними суб'єктами господарювання), потребує високого рівня правосвідомості та самоорганізації суб'єктів економічної діяльності, втілюється у можливості створення певних правил (правотворчість) самими суб'єктами правозастосування. Саморегулювання господарської діяльності не проходить поза інтеграційними процесами у світі та виявляється у формуванні відповідних саморегулюючих норм.

Ключові слова: *верховенство права, саморегулювання господарської діяльності, господарська діяльність, справедливість, урегулювання спорів, самоорганізація суб'єктів економічної діяльності, саморегулюючі норми.*

В статье определено саморегулирование хозяйственной деятельности как одна из форм реализации принципа верховенства права. Сделан вывод, что саморегулирование выступает проявлением справедливости (происходит учет и сбалансирование интересов, урегулирование споров между конкретными субъектами хозяйствования), требует высокого уровня правосознания и самоорганизации субъектов экономической деятельности, воплощается в возможности создания определенных правил (правотворчество) самими субъектами правоприменения. Саморегулирование хозяйственной деятельности не проходит вне интеграционных процессов в мире и проявляется в формировании соответствующих саморегулируемых норм.

Ключевые слова: *верховенство права, саморегулирование хозяйственной деятельности, хозяйственная деятельность, справедливость, урегулирование споров, самоорганизация субъектов экономической деятельности, саморегулируемые нормы.*

The article defines self-regulation of economic activity as one of the forms of implementation of the rule of law principle. It is concluded that self-regulation is a manifestation of equity (taking into account and balancing interests, settling disputes between specific economic entities), requires a high level of legal awareness and self-organization of economic entities, embodied in the possibility of creating certain rules (lawmaking) by the entities themselves enforcement. Self-regulation of economic activity does not go beyond the integration processes of the world and is manifested in the formation of appropriate self-regulatory norms.

Key words: *rule of law, self-regulation of economic activity, economic activity, justice, settlement of disputes, self-organization of subjects of economic activity, self-regulatory norms.*

Вступ. Зміни правосвідомості українського народу, які торкаються перегляду ролі держава, людини та громадянського суспільства, активізація процесів, пов'язаних із самоорганізацією, актуалізують проблематику співвідносного аналізу принципу верховенства права із саморегулюванням (як форми самоорганізації, під якою розуміють упорядкування відносин самими суб'єктами за допомогою самостійно розроблених норм). Питання саморегулювання пов'язане з відходом сучасної української науки від позиції панування позитивного права в праворозумінні та правозастосуванні. У господарській діяльності найяскравіше проявляється саморегулювання, що пов'язане, насамперед, з особливим характером її здійснення.

Питання верховенства права в українській науці досліджено досить ґрунтовно, зокрема такими авторами: М. Козюбра, О. Костенко, А. Пухтецька, П. Рабінович, І. Ситар, В. Тацій, М. Цвік та ін. Проблематика саморегулювання у господарсько-правовому аспекті вивчається такими вченими: О. Бакалінською, О. Беяневич, В. Полуховичем, О. Кологойдою, В. Щербиною та ін. Однак недостатньо вивчено в українській юридичній науці саморегулювання як правове явище загалом, так і саморегулювання господарської діяльності зокрема.

Постановка завдання. Метою статті є визначення саморегулювання господарської діяльності як однієї з форм реалізації принципу верховенства права.

Результати дослідження. Концептуальне вивчення поняття «саморегулювання господарської діяльності» потребує всебічного підходу, зокрема з позиції місця цього явища у правовій системі України (а також позитивного та природного підходу до розуміння права – *О.Г.*). Останнім часом Україна бурхливо крокує шляхом реформ, які часом не є науково-обґрунтованими та виваженими. Трапляються ситуації коли, висловлюючись образно, законодавець «пересаджує банани» на українську ниву та чекає позитивних плодів від такої новели. Однак тільки в умовах тепличного вирощування можливо отримати корисний ефект від «бананової реформи». Убачається, що дослідження питання саморегулювання господарської діяльності, враховуючи українські особливості, сприятиме ефективності реформ в означуваній сфері.

У закордонній економічній літературі термін «саморегулювання» (*self-regulation*) стало розуміти як накладення господарюючим суб'єктом на себе певних обмежень без якого-небудь зовнішнього примусу до цього. Саморегулювання розуміється як регулювання визначених ринків і сфер бізнесу самими економічними агентами, без втручання держави. Тому в західній економічній літературі саморегулювання часто називають незалежною адміністративною владою [1, с. 188].

Президент, академік НАН України В. Тацій, виступаючи на загальних зборах Академії правових наук України з нагоди 10-річчя її утворення, резюмує: «...залишки суто позитивістського підходу до розуміння права, за якого воно розглядалося як суб'єктивне явище, в результаті чого заперечувалась його незалежність від держави, не мають сьогодні перспективи» [2, с. 7]. Як слушно зазначає О. Мережко: «... право – це не тільки продукт держави, а й результат самоорганізації суспільства. Це, до речі, добре розуміли давньогрецькі юристи, які вважали, що «там, де суспільство, там і право»» [3, с. 10]. Тому в умовах сьогодення важливим питанням постає розширення сфери правого регулювання у напрямку вивчення «нових» – «старих» його різновидів, зокрема саморегулювання.

Відомий теоретик права радянського періоду С. Алексєєв стверджував, що позитивне право можна визнати певним штучним утворенням, «заведеним» на безперервне діяння для вирішення життєвих ситуацій (воно є «другою природою» – *О.Г.*), суттєвими ознаками якого є: загальнообов'язкова нормативність; об'єктивація у законах та інших джерелах, які визнаються державою; формальна визначеність; державна забезпеченість [4, с. 31–37].

Традиційно позитивістське розуміння права передбачає наявність системи юридичних норм, створених державою, де право є похідним від держави і без неї не існує. Отже, юриспруденція, з погляду позитивізму, спрямована на вдосконалення юридичних норм формально-догматичним методом, тобто передбачає систематизацію юридичних знань шляхом окреслення певних понять та категорій [5, с. 52].

Сьогодні змінилися підходи до співвідношення позитивного та природного права. Більшість українських учених спираються на те, що законодавець, закріплюючи у ст. 8 Конституції України положення з приводу верховенства права, розумів панування права природного над правом позитивним [6, с. 7]. Так, І. Ситар стверджує, що: «...право – це не хаотична чи цілеспрямована діяльність держави або продукт законодавства, а наслідок духовного й історичного досвіду народу [5, с. 53].

Панування підходів позитивного права призвело до панування закону над правом, формально визначених норм держави над «духом» правого явища. Наслідками «несправедливих законів», які не враховують природні закономірності розвитку громадянського суспільства, природні процеси розбудови економіки та забезпечення економічних прав людини в Україні, становлення системи саморегулювання, стали події двох революцій – 2004 та 2014 року.

У своїй роботі «На захист права» Б. Кістяківський аналізує правосвідомість суспільства початку ХХ ст. і приходять до висновку, що найбільшим недоліком юридичних норм є те, що вони виражають лише зовнішню форму права і не виражають правових переконань народу, а отже, і не стимулюють його до поваги і до виконання закону [8, с. 122–149]. Учений розглядає «правову державу» як «вищу форму державного буття, яку виробило людство», і як «реальний факт». Б. Кістяківський також зазначав, що «правова держава – це не лише держава, яка обмежує себе встановленими з власної волі нормами і виконує ці норми. У сучасній правовій державі керують не особи, а загальні правила чи правові норми. Держава, по суті, повинна перетворитись на правове явище, де кожна дія урядового апарату, суду й інших органів скеровуються відповідним законом, узгодженим із конституційним принципом» [8, с. 122–149]. Верховенство права як особливий феномен – це взаємозумовлене існування та взаємоузгоджена реалізація основоположних прав і обов'язків (тобто природних соціальних – точніше, соціально-природних – можливостей і необхідностей – *О.Г.*) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства [6, с. 44].

А. Пухтецька зауважує: «Спираючись на аналіз тлумачення принципу верховенства права в сучасних європейських джерелах, принцип верховенства права слід розуміти як правовий принцип, сформований під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів, що за своїм змістом становить поєднання низки критеріїв (вимог), які хоча й різняться за своєю формою нормативно-правового опосередкування в національному законодавстві, але покликані забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина в суспільстві, зокрема й у стосунках із органами публічної влади всіх рівнів, а також рівність усіх суб'єктів права перед законом, верховенство закону в системі актів законодавства країни, передбачуваність законів і дій органів державної влади та низки інших принципів (вимог), що визнані істотними елементами дотримання принципу верховенства права в рішеннях Європейського суду з прав людини тощо [9, с. 34].

Відповідно до п. 4.1 Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа № 15-рп/2004 про призначення судом більш м'якого покарання – *О.Г.*) від 2 листопада 2004 р., визначено, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимізовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції України [10]. Зважаючи на викладене, у саморегулюванні слід вбачати реалізацію принципу верховенства права. Адже саморегулювання, зокрема господарської діяльності, може виявлятися у формі звичаю або ж договору між суб'єктами господарських правовідносин, легітимізованих і не заборонених суспільством у конкретних галузях господарювання на певному історичному етапі становлення державності тощо.

Саморегулювання є соціальним регулятором поведінки суб'єктів права, втілюється у можливості створення певних правил (правотворчість) самими суб'єктами правозастосування. Саморегулювання є проявом справедливості: за допомогою його засобів відбувається врахування та збалансування інтересів конкретних суб'єктів у конкретних галузях, правовідносинах, запобігання конфліктів та врегулювання тих, які вже виникли. Як правове явище, саморегулювання вимагає належної (зазвичай високої) правосвідомості суб'єктів застосування: тобто ефективний рівень саморегулювання відбиває наявний рівень високої правової культури суспільства. Навпаки, низький рівень правової культури та правосвідомості призводить до зловживань у саморегулюванні господарської діяльності. Саморегулювання господарської діяльності відбувається на глобальному, регіональному та локальному рівні, тобто не проходить поза інтеграційними процесами, які відбуваються у світі та виявляється у формуванні відповідних саморегулюючих норм.

Деякі науковці зазначають: «Право є первинним, а держава – вторинною, що проявляється в тому, що: 1) історично право передує державі; 2) держава не створює і не змінює право, вона лише надає йому формальній визначеності; 3) органи державної влади повинні діяти виключно в рамках правового поля, беззастережно підкоряючись вимогам права; 4) держава не може нікому «дарувати» права або ж скасовувати їх. Її завдання полягає у забезпеченні реалізації об'єктивно існуючих прав, зокрема шляхом їх захисту. Отже, динаміка права, встановлення, зміна й припинення його норм не залежать від волі держави, а зумовлюються постійним розвитком суспільних відносин [11, с. 44–45]. Тому і виникнення різних засобів саморегулювання господарської діяльності (договірні положення, звичаї, етичні норми – *О.Г.*) зазвичай пов'язане із розвитком економічних відносин, які потребують ефективного регулювання, тобто певного праксеологічного досвіду. Із часом певні саморегулюючі норми набувають формальної вираженості, а згодом, у разі з'ясування їх загальної публічної корисності суспільством, і законодавчого закріплення.

Однак *О. Беяневич* слушно зазначає, що «реалізація у повному обсязі ідей правової держави, як соціального інституту, підпорядкованого праву, і невід'ємного елемента громадянського суспільства, передбачає виконання нею не тільки певних соціальних обов'язків перед суспільством, а й легітимізовану можливість впливу на упорядкування (організацію) форм та фактів економічних процесів (обтяження у визначених випадках договірної свободи, контроль за діяльністю монополій, захист конкуренції у сфері підприємницької діяльності, захист прав споживачів тощо – *О.Г.*)» [12, с. 37]. Тому під час створення системи саморегулювання потрібно акцентувати увагу на ролі держави у встановленні належного правового забезпечення та обмежень у цій сфері, що є однією із функцій держави. Так, визначаючи обмеження саморегулювання, зазначене можна проілюструвати такою слушною думкою: «Державне регулювання цін обов'язково має залишатися на продукцію, роботи та послуги суб'єктів природних монополій і суб'єктів господарювання, які порушують вимоги законодавства про захист економічної конкуренції, встановлюючи такі ціни чи інші умови придбання або реалізації товару, які неможливо було б установити за умови існування значної конкуренції на ринку, або застосовуючи різні ціни чи різні умови до рівнозначних угод із суб'єктами господарювання, продавцями чи покупцями без об'єктивно виправданих на те причин» [13, с. 161].

Проводячи аналіз спільних та відмінних рис природного та позитивного права, науковці зазначають, що спільним є: орієнтація на регулювання поведінки людей, підтримання ідеї гармонійного Всесвіту; спільність багатьох моральних норм; природне право є критерієм оцінки позитивного права; природне право заповнює прогалини позитивного права; поєднання справедливого і законного тощо. Позитивне право має не тільки об'єктивну природу, але й суб'єктивний характер, оскільки створюється державою та її органами з урахуванням природного права та вказує на поєднання двох існуючих у філософії і теорії права протилежних течій в одну природно-позитивістську теорію права [14, с. 40].

На думку *О. Костенка*, відповідно до принципу соціального натуралізму, не існує понять «природне право» і «позитивне право» як феноменів, що протистоять один одному, а є

один феномен – право, що має два невіддільні один від одного аспекти – «природний» і «позитивний». У такий спосіб можна, на наш погляд, припинити спір про те, що є істинним – «позитивне право» чи «природне право», а також вирішити інші дискусійні питання щодо тлумачення цих понять і суті самого права [15, с. 72]. Приєднуємося до цієї думки та, проектуючи її на сферу правого регулювання, зазначаємо таке: правове регулювання також має два різновиди (аспекти) – позитивний (державне регулювання, зовнішній) та природний (саморегулювання, внутрішній). Тільки в їх гармонійному поєднанні можливе досягнення ефективності правого регулювання в праві, зокрема й у саморегулюванні господарської діяльності.

Як влучно стверджує М. Сібільов, «зовнішнє (імперативне) регулювання мусить бути доповнено внутрішнім регулюванням (саморегулюванням), а існуючий його механізм потребує певних реформувань, пов'язаних як зі змінами характеру самого регулювання, так і з місцем договору в ньому» [17, с. 58].

Аналізуючи бачення учених-правознавців з приводу проблеми правого регулювання, можна дійти висновку, що більшість науковців радянського періоду розглядала правове регулювання як діяльність держави, тобто спиралась на позиції позитивізму.

Із набуттям Україною незалежності, з переходом до ринкової економіки відбувається відхід у юридичній науці від позицій монополії правого регулювання лише державою [16-21]. Однак це питання є досить дискусійним у науці. Зокрема, деякі автори стверджують: правове регулювання як юридичне явище (нормативно-юридичне регулювання) – це система дій та операцій, які здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах за допомогою певних методів та з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення і реалізацію певних моделей суспільного розвитку [22, с. 22]. Автор у цьому прикладі надає визначення суто державному (зовнішньому) правовому регулюванню.

Представники іншого напрямку вважають, що правове регулювання – це здійснюване громадянським суспільством або державою за допомогою правових засобів упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин [18, с. 274]. Як бачимо, науковці вказують, що суб'єктами правого регулювання є держава і громадянське суспільство, однак саморегулювання за суб'єктивним складом також здійснюють фізичні особи.

Висновки. У саморегулюванні господарської діяльності реалізується принцип верховенства права (зокрема, у формі звичаю або ж договору між суб'єктами господарювання – *О.Г.*) тощо. Саморегулювання виступає проявом справедливості (відбувається врахування та збалансування інтересів, урегулювання спорів між конкретними суб'єктами господарювання – *О.Г.*). Саморегулювання господарської діяльності потребує високого рівня правосвідомості та самоорганізації суб'єктів економічної діяльності; воно втілюється у можливості створення певних правил (правотворчість) самими суб'єктами правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Поліщук Є.А. Саморегулівні організації як складова концепції розвитку небанківських фінансових установ / Є.А. Поліщук, В.П. Левченко // Стратегія економічного розвитку України. – 2014. – № 35 – С. 187–195.
2. Тацій В.Я. Правова наука в Україні: стан та перспективи розвитку / В.Я. Тацій // Вісник АПрН України. – 2003. – № 2–3. – С. 8–9.
3. Мережко А.А. Транснаціональне торговельне право (*Lex mercatoria*) / А.А. Мережко. – Київ : Таксон, 2002. – 463 с.
4. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. / С.С. Алексеев. – Т.1. – М. : Юрид. лит., 1981. – 360 с.
5. Ситар І.М. Позитивістська концепція права та історичне право розуміння в контексті акультурації права / І.М. Ситар // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2014. – Вип. 27. – Т. 1. – С. 51–53.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посіб. / П.М. Рабінович. – Вид. 10-е, доп. – Львів, 2008. – 224 с.

7. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка / [О.В. Петришин, С.В. Шевчук, О.Р. Дашковська та ін.]; відп. за вип. О.В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – 272 с.
8. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б.А. Кистяковский // Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. – М. : Правда, 1991. – С. 122–149.
9. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А. Пухтецька // Вісник НАН України. – 2010. – № 3. – С. 33–43.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) справа № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – С. 41, Ст. 2975.
11. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка / [О.В. Петришин, С.В. Шевчук, О.Р. Дашковська та ін.]; відп. за вип. О.В. Петришин. – Х. : Право, 2010. – 272 с.
12. Питання саморегулювання господарської діяльності // Стабільність цивільного обороту в Україні: проблеми забезпечення. Збірник наукових праць. Випуск 4 / [Беляневич О.А., Безухов О.В., Бакалінська О.О. та ін.] ; за ред. О.А. Беляневич. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України. – 2016. – 200 с.
13. Кулага Е. Правові аспекти державного регулювання ціноутворення в Україні / Е. Кулага // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 6. – С. 158–162.
14. Луцький Р.П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р.П. Луцький // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – № 4. – К. : 2011. – С. 38–41.
15. Костенко О.М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О.М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т.1. – С. 72–77.
16. Сібільов М.М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України / М.М. Сібільов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 56–61.
17. Сібільов М.М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин / М. М. Сібільов // Право України, 2014. – № 2. – С. 34–44.
18. Гіда Є.О. Теорія держави та права : підруч. / Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний. – К. : ФОП О. С. Липкан, 2011.
19. Крупка Ю.М. Правові основи підприємницької діяльності : навч. посіб. / Ю.М. Крупка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 480 с.
20. Кузнецова Н.С. Вибрані праці / Н.С. Кузнецова. – К. : ПрАТ «Юридична практика», 2014. – 544 с.
21. Кузнецова Н.С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин / Н.С. Кузнецова // Право України. – № 9. – 2012. – С. 12–18.
22. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння / Р.Я. Демків // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія «Право». – 2015. – № 34. – Т.1. – С. 19–22.

